

Fra senmiddelalderen kendes i dag kun en afskrift af udtog (der nærmest får karakter af indholdsfortegnelse) fra en jordebog 1427. Til oplysning om institutionshistorien er den vigtig, men for godshistorien er den senmiddelalderlige kilde biskop Ulriks statutter af samme år, som man desværre stadig må søge i Script. Rer. Dan. VI. Ved disse statutter kodificeredes fordelingen af hovedparten af kannikebordets gods på de ti bordpræbender. Dette betyder, at en række ejendommens udvikling kan følges fra jordebogen ca. 1313 over statutterne 1427 og frem til jordebogen ca. 1600. Sammenligningen 1313–1427 viser ganske konkret et landgildefald til en tredjedel. Poul Rasmussen har tidligere behandlet denne udvikling, men leverer her en særdeles præcis afhandling om »bedriftsenheder på og kornindkomster af dette gods 1313, 1427 og 1536–1600«. Den fungerer som et punktum for hans udgave af Århus domkapitels jordebøger 1313–1663 og viser de lange linier, der kan trækkes ud fra dette kildemateriale.

Erik Ulsig

Knud J. V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540–1650. Odense University Studies in History and Social Science vol. 48. Odense, Universitetsforlaget 1977. 327 s.; 110 kr. + moms.¹

I første fjerdedel af det 17. århundrede samledes betydelige mængder af adelsgods på ganske få adelsfamiliers hænder. Hovedtrækkene i denne udvikling er kendt fra tidligere forskning i perioden, men Knud Jespersen har sat sig som mål dels at inddrage en ny kildetype til belysning af koncentrationsprocessen, nemlig rostjenestetaksationerne, dels ved hjælp af denne at få et mere nøjagtigt mål for koncentrationsprocessens omfang.

Rostjenestens beskatningsprincipper

En betingelse for at kunne bruge rostjenestetaksationerne til at måle fordelingen af adelsgodset på forskellige tidspunkter er naturligvis en klar forestilling om, hvorledes taksationslisterne er opstået, og hvilke beskatningsprincipper de er bygget på. Dette problem søges løst i afhandlingens kapitler II–V, der indeholder en dybtgående kildekritisk analyse, der giver en udmærket baggrund for den efterfølgende undersøgelse.

Analysen afslører, at der gennem undersøgelsesperioden kan findes spor af tre forskellige beskatningsprincipper i rostjenestetaksationerne. Det første er udsprunget af den personlige tjenestepligt, altså det forhold, at man stillede til krigstjeneste som følge af sin position som adelsmand eller adelig godsejer, men ikke med en indsats, der var graderet efter godsbesiddelsens størrelse. Dette er det ældste princip, men afhandlingen viser, at der endnu så sent som i 1625-forordningen kan findes rester af denne beskatningsform.

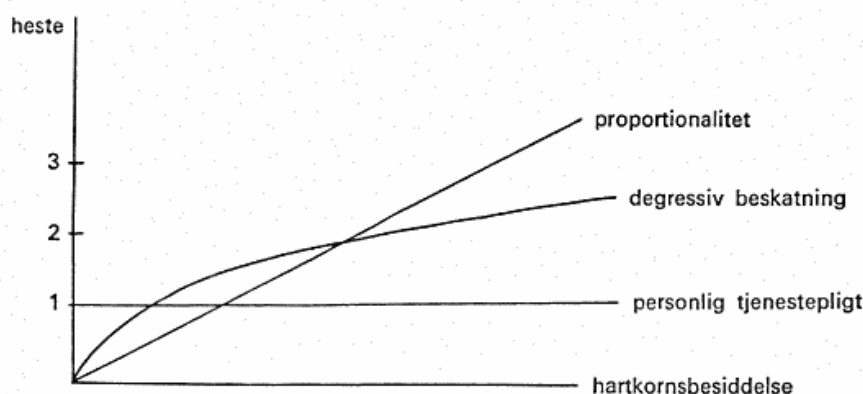
Det andet beskatningsprincip er en degressiv beskatningsskala, således at rostjenestetaksationen nok stiger med godsstørrelsen, men ikke proportionalt, således at den store godsbesidder slipper forholdsvis lettere end den lille. Det vises dels ud fra de administrative forskrifter i 1609, dels ud fra sammenligninger med jordebøger fra slutningen af 1500-tallet, at dette princip har været gældende i hvert fald ved taksationen i 1587–88.

Endelig er det tredje princip en proportional beskatning, således at rostjenesteydelsen steg ligefremt proportionalt med godsbesiddelsens hartkorn. Dette princip, viser afhandlingen, var det grundlæggende ved 1625-ordningen, idet man da lagde jordebøger med

¹ Anmeldelsen gengiver i omarbejdet form de to officielle opponenter indlæg ved det mundtlige disputatsforsvar ved Odense universitet 16. december 1977.

hartkornsangivelse til grund for takseringen, således at man for hovedparten af skatteyderne ansatte deres ydelse til en hest pr. 312 tønder hartkorn.

Disse tre principper kan illustreres ved de tre kurver, der er vist i figur 1.

Figur 1: Mulige sammenhænge mellem taksation og hartkornsbesiddelse.

Figuren viser, at såfremt man ønsker at bruge udviklingen i rostjenestetaksationen som et mål for udviklingen i hartkornsfordelingen, er det nødvendigt at sikre sig, at der ikke i løbet af den periode, som man undersøger, sker væsentlige ændringer i beskatningsprincipperne, idet man så kan komme ud for, at det koncentrationsmål man anvender, bliver så stærkt påvirket af beskatningsformen, at det intet siger om koncentrationsprocessen.

Det er derfor også et af hovedpunkterne i afhandlingen at søge at vise, at 1625-ordningens overordnede proportionalitetsprincip allerede blev lagt til grund ved taksationen i 1609 og anvendtes i den mellemliggende periode i 1614 og 1617, således at man for årene 1609–25, altså den periode, hvor man traditionelt regner med en omfattende godsophobning til enkelte adelslægters besiddelse, kan anvende rostjenestetaksationen som målestok for udviklingen.

Denne bevisførelse må dels gå ud på at vise, at den personlige tjenestepligt kun spillede en marginal rolle i perioden. Dette er gjort på side 88–89, idet forholdet kun kommer til at spille en rolle for de små rostjenesteydere, og som det nedenfor skal vises, er afhandlingens koncentrationsberegninger kun lidt følsomme over for usikkerhed i denne del af beskatningsskalaen. Bevisførelsen lider dog af den svaghed, at den helt er koncentreret om taksationen i 1625, mens der for årene 1609–17 kun er vist de direkte tegn på personlig tjenestepligt uden diskussion af deres omfang (jf. f. eks. note 83, side 219). Man kan derfor tænke sig, at en del af årsagen til, at taksten 1 hest i diagrammerne på side 144 kommer til at spille en stadig mindre rolle, er, at den personlige tjenestepligt gradvist aftrappes i løbet af perioden, og det vil betyde, at koncentrationsberegningerne viser en for kraftigt stigende ulighed i godsbesiddelsen.

Det andet led i bevisførelsen må være at vise, at proportionalitetsprincippet virkelig var gennemført i 1609, og at der ikke skete en glidende overgang fra det degressive princip, der fandtes i 1587–88, til det proportionale princip i 1625. Var det sidstnævnte tilfældet, viser figur 1, at en del af den målte tiltagende ulighed i hartkornsbesiddelsen ikke er et reelt fænomen, men alene skyldes ændringen i beskatningsprincipperne. Afhandlingens bevisførelse for proportionalitet i 1609 er gennemført på side 80–83 og side

96 ff. Undersøgelsen sker dels ved vidnesbyrd fra den administrative proces, der resulterede i 1625-forordningen, dels ved sammenligninger med jordebogsmateriale fra de enkelte godser, hvor der findes jordebøger forud for 1625.

Med hensyn til det administrative forløb citeres (s. 80), at nyordningen i 1625 skal indrettes således, at »vi ikke højere rostjeneste begærer rigets adel at pålægges, end som de hidtil haver underholdt«. Dette opfattes (s. 82) som, at som helhed »skulle påligningsgrundlaget med andre ord være nogenlunde det samme som hidtil, det var blot den interne byrdefordeling, der skulle ændres, så den svarede til godsfordelingen«. Dette udsagn forekommer dog ikke ganske overbevisende. Det kan formodentlig også forstås som, at der stadig skulle udskrives det samme antal heste i rostjeneste, og da man nu – for første gang – ud fra de indsendte jordebøger vidste, at adelen besad 270.000 tønder hartkorn, kunne man lave en proportional fordeling, hvor man tidligere havde lavet en blanding af andre principper, der i bedste fald gav et langt grovere billede af godsbesiddelsens fordeling.

Som et yderligere argument for proportional beskatning før 1625 siges (s. 97), at man ved den i øvrigt uudnyttede påligning i 1624 må have brugt 1625-principperne, fordi man da var i gang med omlægningen til 1625-ordningen, og da det er muligt at se nære forbindelser mellem 1624- og 1617-taksationerne, mellem 1617- og 1614-taksationerne og endelig mellem 1614- og 1609-taksationerne, er kæden tilsyneladende i orden. Det svage led her er dog det første. 1624-taksationen er helt klart en fortsættelse af 1609, 1614 og 1617, ja man anvendte endog 1617-listerne som udgangspunkt for taksationen i 1624, idet kongen ønskede at få »den sædvanlige rostjeneste«. 1625-nyordningen kunne man af gode grunde ikke benytte, idet ikke alle jordebøger endnu var indkommet. 1624-ordningen var noget midlertidigt, et påbud, der i hast blev udstedt på grund af den udenrigspolitiske situation, og man kunne derfor ikke afvente den grundigere reform, der kom året efter.

At der er forskelle mellem 1609-24-udskrivningerne på den ene side og 1625-nyordningen på den anden, viser sig også i praksis ved en gennemgang af listerne. De ældre er langt mere grove i deres inddeling end den senere fra 1625. Således bruges »halve heste« stort set ikke ved taksationer på over en hest før 1625. Ved 1625-taksationen får man derimod en pæn trappeformet kurve for taksationer over en hest, når man regner med intervaller på halve heste.

Det bevis, der føres for proportionalitet allerede fra 1609 gennem en sammenligning med jordebøger fra perioden 1609-17, er næppe heller helt indvendingsfrit. Mens nemlig den degressive skala for 1587-88 påvises ved sammenligning med jordebøger fra godser, der måtte stille 4 og 5 heste (s. 107-08), så vises den manglende degression efter 1609 ved skatteydere med takster på 1 og 2 heste. Figur 1 viser imidlertid, at kurverne meget vel kan have ligget sådan, at der ved den lave takst ikke bliver nogen større forskel mellem ydelserne ved en degressiv og en proportional skala, hvorimod forskellen kommer tydeligt frem ved større ydelser, et forhold, som ville have været endnu tydeligere, såfremt kurverne havde været tegnet som trappekurver – altså havde taget hensyn til, at der kun takseredes i hele og eventuelt halve heste.

På den baggrund kan det undre, at en anden konfrontationsmulighed ikke er udnyttet, nemlig muligheden for at sammenligne 1624-taksationerne for de fynske godsejere, hvis hartkornstilliggende synes at have været uændret mellem første gangs indsendelse af jordebøger i 1623 og den reviderede taksation i efteråret 1625 (jf. s. 121-22) med hartkornsangivelsen. En efterprøvning heraf viser en svag degressiv tendens for flere af de store skatteydere i 1624, og er således med til at sætte et spørgsmålstegn ved kontinuiteten mellem 1609- og 1625-taksationerne.

Resultatet af denne gennemgang af beskatningsprincipperne bliver derfor, at afhandlingen er noget for kategorisk med hensyn til benyttelsen af taksationer fra 1609 til 1617 som et udtryk for en direkte proportionalitet mellem taksation og hartkornsbesiddelse, og at det betyder, at de nedenfor refererede beregninger fra afhandlingen i et vist omfang overvurderer styrken i koncentrationsprocessen. Det skal dog tilføjes, at nogle kontrolberegninger, der er udført med alternative forudsætninger med hensyn til ændringer i principperne mellem 1609 og 1625, ikke rækker ved selve koncentrationsprocessen, men alene betyder, at den bliver nogle procentpoints mindre end afhandlingens.

Målemetodens følsomhed

Til at foretage sammenligninger over tid af godskoncentrationens intensitet anvender afhandlingen den maksimale udjævningskoefficient som udtryk for uligheden i fordelingerne. Selve beregningsmetoden frembyder ikke større problemer og er relativt enkel at foretage. Den usikkerhedsfaktor, der fremkommer ved at aflæse kurver, der er tegnet ud fra den kumulative fordeling (jf. s. 241, note 25) kunne have været undgået, såfremt der havde været regnet med hver enkelt observation i stedet for med intervalhyppigheder, men denne alternative beregningsmåde ændrer ikke nævneværdigt ved resultaterne.

Det, der derimod – som ved enhver bedømmelse af anvendelse af kvantitative metoder på historisk materiale – må stå i centrum, er, hvor følsom den valgte metode er over for måleusikkerhed i de anvendte data og over for eventuelle manglende data.

Med hensyn til måleusikkerheden kan den især tænkes omkring de lave taksationer. Taksationer på 0, $\frac{1}{2}$ og 1 hest synes ikke at være blevet brugt ensartet fra gang til gang. Denne form for måleusikkerhed er udjævningskoefficienten ret robust overfor på grund af den kumulative beregningsmetode. Hvad der tapes på hele heste, vindes næsten ind på halve heste etc.

En anden form for måleusikkerhed opstår ved sammenligninger mellem tællinger før 1625 og 1625-tællingen for de højere takserede, fordi 1625-tællingen for første gang konsekvent bruger halve heste i dette interval (jf. ovenfor). Da fordelingskurven falder kraftigt fra niveau til niveau, vil halve heste ikke ved en afrunding gå med lige mange takserede personer til hver side for de halve heste, og da disse takseringer ligger i et område, hvor den maksimale udjævningskoefficient skifter fra negativ til positiv, har det nogen indflydelse på koefficientens størrelse. Kontrolberegninger viser, at det vil påvirke koefficienten med 1–2 procentpoints at tage hensyn til denne måleusikkerhed før 1625.

En speciel måleusikkerhed, der ikke så meget skyldes den valgte beregningsmetode, men derimod dataenes natur, påvirker tidsopdelingen. I taksationerne fremkommer i betydeligt omfang betegnelsen NN's arvinger. Disse er i afhandlingen regnet som en person, og opsplitningen, som fremkommer ved arven, vil derfor først blive registreret i den efterfølgende periode, selv om den tilgrundliggende begivenhed – dødsfaldet – egentlig ligger i den forudgående periode. Specielt for de her behandlede år gælder det desuden, at 1617-taksationen kun er at opfatte som en »nødtørftig à jour-føring af 1614-taksationen« (s. 60), og man skal derfor ikke drage for vidtgående slutninger af, at koncentrationsprocessen ifølge afhandlingen midlertidigt ophører mellem taksationerne i 1614 og 1617, men må snarere opfatte hele perioden fra 1609 til 1625 under et.

Problemet omkring manglende data – personer – i taksationerne er formodentlig størst ved tællingerne før 1625, som afhandlingen også giver eksempler på (s. 241, note 29 og s. 155). Det postuleres dog (f. eks. s. 136), at det forhold, at antallet af takserede personer og ryttere er omtrent konstant fra liste til liste, kan betragtes som et udtryk for, at så godt som alle er med. Heraf kan man dog formodentlig kun slutte, at der ikke mangler

en del *store* jordegodsejere. Der er næppe nogen grund til at antage, at kredsen af ydere skulle være konstant. Snarere måtte man forvente, at en koncentrationsproces ville formindske antallet af hovedgårdsejere.² Det store antal nul-hesteydere i 1625 kan derfor godt tænkes at dække over en del adelige, der ikke tidligere har været med, fordi man ikke fandt det umagen værd at opregne alle, der ikke skulle stille nogen hest. Er det tilfældet, vil det puste uligheden i fordelingen op.

Over for denne type af fejl er den maksimale udjævningskoefficient mere følsom end over for de typer af måleusikkerhed, der blev nævnt ovenfor, da tallene bliver lagt til helt ude i den ene ende på skalaen. Igen kan man dog sige, at en kontrolberegning, hvor man tænker sig, at 50 af de nul-takserede i 1625 er blevet holdt udenfor for at tilstræbe en sammenlignelighed med en formodet mere ufuldstændig registrering i årene forud, kun medfører en reduktion af udjævningskoefficienten fra 44,5 til 40,0, altså kun fjerner halvdelen af den koncentrationsproces, som afhandlingen viser mellem 1617 og 1625.

Man kan altså ligesom for første afsnits vedkommende af denne del af gennemgangen af afhandlingen slutte, at den fremførte kritik ikke forandrer tendensen i afhandlingens konklusioner, men at det faktiske udviklingsforløb nok har været noget mindre udpræget end vist i afhandlingen.

Kontrolgruppeproblemer

Mens den maksimale udjævningskoefficient, som det normalt er tilfældet med statistiske beregningsudtryk, søger at samle et stort materiale i en enkelt og overskuelig form, kan den ikke samtidig undgå at skære en række detaljer bort, som er nødvendige i en mere vidtgående analyse. Afhandlingen søger i kapitel VII at råde bod på dette ved en undersøgelse person for person, der skal tjene til at karakterisere enkelte grupper. Desværre afvises en sådan undersøgelse for alle personer, og der opstår derfor et udvælgelsesproblem, hvis løsning ikke er alt for heldig.

Ønsket er at sammenligne de »grupper inden for adelen, der gik af med sejren i dette spil« (koncentrationsprocessen) med de »kategorier, der tabte« (s. 153). I praksis vælges dog de store og de små skatteydere i 1625, selv om det senere vises, at taberne snarere er at finde i mellemgruppen. Ved karakteristikken af de udvalgte grupper kommer derfor hele tiden det problem frem, om nøjagtig den samme karakteristik ikke kunne passe på mellemgruppen også. En egnet kontrolgruppe mangler for både store og små, og for vindere og tabere.

Et eksempel vil vise dette. Side 157 ff. trækkes rigsrådstilhørsforhold ind som en karakteristik af de store godssamlere, idet det vises, at 20 ud af 22 med en taksation på mindst 7 heste i 1625 enten selv var rigsråder eller var i nær forbindelse med en rigsråd. Men skal samhörigheden mellem de to forhold være entydig, må man samtidig vise, at for alle andre grupper – herunder også mellemgruppen – er der kun få med tilknytning til rigsråds kredsen, og vil man gå så langt som til at postulere en årsagssammenhæng mellem rigsrådstilknnytning og storgodsejendom, må man tillige udelukke, at årsagssammenhængen kan være den modsatte, nemlig at rigsråderne rekrutteres fra familier med store godssamlinger. En tilsvarende bevisførelse må man forlange ved fremhævelse af karakteristika som forleningsforhold, families godsomfang o.l. Der er i afhandlingen en række tillob til at føre analysen af disse sammenhænge helt igennem, men fuldt konsekvent gennemføres den ikke.

² Dette resultat når Svend Aage Hansen også frem til i sine beregninger, se Svend Aage Hansen, *Adelsvældens grundlag*, København 1964, s. 32 ff.

En speciel omtale kræver behandlingen af de udvalgte gruppers aldersfordeling. Problemet er, at mens det er relativt let at finde gennemsnitsalderen for de store godsbesiddere i 1625, fordi der kun er få, og det er kendte personer, så lader det sig vanskeligere gøre for den øvrige kreds af takserede personer. Der forsøges derfor to veje til at få sammenlignelige tal. Det ene er en sammenligning med Svend Aage Hansens tal for hele adelsstanden.³ Dette er dog næppe særligt heldigt, fordi man derved medtager adelens børn, som naturligvis havde en langt mindre chance for at være hovedgårdsejere – 35 % af alle er under 15 år. Den anden er et mere groft skøn over de små skatteydere alder, dels baseret på en stikprøve, der har kunnet findes aldersangivelser for, dels baseret på, at der forekommer en del »jomfruer« blandt de små ydere, og disse jomfruer antages at være relativt unge. Konklusionen heraf er, at de store skatteydere skulle have været relativt gamle mennesker. Ved stikprøven får man imidlertid let en skævhed i materialet, fordi de demografiske oplysninger bliver bedre og bedre i løbet af perioden, og man må derfor antage, at der er større sandsynlighed for, at man kender fødselsåret for en adelsmand, der er født omkring 1600, end for en, der er født omkring 1570. For gruppen af ugifte kvinder er foretaget en kontrol af de fynske »jomfruer«. Den viser, at mindst $\frac{2}{3}$ var over 40 år. Når de ugifte kvinder blev skatteydere, var det formentlig oftest, fordi de, når deres chancer på ægteskabsmarkedet ikke længere var ret store, fik et mindre gods, der kunne tillade dem en anstændig levestandard resten af deres liv, uafhængigt af, om deres forældre stadig var i live. Da der i gruppen af små skatteydere tillige indgår en ret stor gruppe enker, kan man næppe på det forhåndenværende grundlag opretholde påstanden om, at de store skatteydere typisk skulle være en gammel gruppe.

Hans Chr. Johansen

Dr. Jespersens strukturering af den adelshistoriske forskning siden J. A. Fridericias værk om »Adelsvældens sidste Dage« (1894) understreger med rette, at H. H. Fussings, Alb. Fabritius' og Gunnar Olsens arbejder alle tog udgangspunkt i væsentlige sider af Fridericias hovedsynspunkter og aflivede dem ét for ét; men de banede også vejen for nye og formentlig mere frugtbare problemformuleringer. Med en præcisering af forf.s synspunkter (s. 14–17) kan reorienteringen siden 1960'erne måske bedst sammenfattes ved, at hovedtendenserne synes at bære i retning af demografiske eller sociologisk farvede studier (Sv. Aa. Hansen, 1964) eller i retning af forstærket interesse for socialhistorisk problemformulering, snarere end økonomisk-historisk. Forf.s afhandling placerer ham centralt i denne proces, selvom hans interesser og program rækker videre til hele »spændingsfeltet mellem kongemagt og adelsstand«. Det er på denne baggrund hans arbejde skal vurderes.

Undersøgelsens hovedformål er dobbelt (s. 37 f.): Med udgangspunkt i institutionelle studier over rostjenesten, dens opbygning og påligningsgrundlag stiler den mod en kildekritisk motiveret bestemmelse af de adelige rostjenestetaksationers vidneværdi som grundlag for en kortlægning af adelsstandens interne godsfordeling over perioden 1540–1650. Disse forarbejder skaber basis for nærmere analyse af de differentieringsprocesser på økonomisk og socialt plan, som den foreliggende forskning allerede har kunnet fastslå, og endelig sigter afhandlingen mod at bringe et 'signalement' af adelsstanden i 1625, da disse differentieringsprocesser i hovedsagen var tilbagelagt.

Bogen er principielt centreret om det klart afgrænsede, men også forholdsvis begrænsede kildekompleks, den beskæftiger sig med, rostjenestetaksationerne; den er blot ligeså

³ Sst., s. 315.

klart styret af de overordnede problemformuleringer. Det fremgår meget tydeligt, at den metodiske og tekniske tilrettelæggelse og gennemførelse af undersøgelsen er foregået meget bevidst. Der ligger et omfattende arbejde bag overvejelserne over og afprøvningen af de anvendte metoders og teknikers hensigtsmæssighed og bærekraft. Selvom der kan rettes indvendinger mod rækkevidden af resultaterne af den statistiske bearbejdelse, synes arbejdet som helhed at være gennemført med fuld overholdelse af den bevidste stringens og at være gennemført nøje efter den plan, der på forhånd var lagt. Resultaterne fremlægges i klare sammenfatninger kapitelsvis og samlet, og altid med de nødvendige reservationer.

De institutionelle og organisatoriske undersøgelser af rostjenesten og – med enkelte forbehold – af materialets bærekraft, repræsentativitet og vidneværdi til hovedformålet er gennemført overbevisende og hører til bogens bedste. Forf. har her kunnet støtte sig til sine tidligere publicerede studier over 'Rostjeneste, ridderhær og militær revolution' (Krigshistorisk tidsskrift X:2, 1974). Uomtvisteligt rigtigt er det, at den historiske forskning med undtagelse af de detaljerede taksationer 1625 og 1638/39 først meget sent har inddraget rostjenestetaksationerne i undersøgelsesfeltet, bl. a. måske på grund af den militærhistoriske forsknings – Emil Madsens og K. C. Rockstrohs – forholdsvis beskedne omfang og snævert militærhistoriske anlæg (s. 34–37). Forf.s undersøgelser opbygger den systematiske og kildekritisk motiverede vurdering af vidneværdien af dette kildekompleks til belysning af adelsstandens interne godsfordeling, som hidtil ikke har foreligget.

Allerede dette er en væsentlig gevinst, men forf.s organisatoriske undersøgelser har også bragt andre resultater af betydelig værdi. Med stor sagkundskab og ofte skarpsindig analyse gennemgår afhandlingens kap. III (s. 70–92) rostjenesteinstitutionens opbygning og funktioner. Det gælder specielt analyserne af rostjenesteordningen 1525, hvis gyldighed – som det påvises – forlænges til 1540'erne (måske frem til Speyerfreden), og af reorganisationen 1609–25 (s. 71–73, 78 ff.). Undersøgelsen af perioden fra 1545 indeholder derimod stadig usikkerhedsmomenter, som på den ene side kompliceres ved adelens krav om frivillighed og selvtaksation efter sædvanenormer, på den anden side af regeringens voksende krav på indsigt og centraliseret styring (s. 76 f.) og af adelens sociale omformning fra krigerkaste til godsejer- og embedsadel.⁴ Af værdifulde enkeltresultater kan der være grund til at nævne to: Påvisningen af den personlige tjenestepligts fortsatte, principielle beståen helt frem til rostjenesteordningen 1625 (s. 88 f.), og af, at byrdefordelingen ved reduktion af styrkemålet forskydes til gunst for kronen i perioden 1525–1600 (s. 40 f.); forskydningen frigjorde på den måde statsfinansielle ressourcer.

Som udgangspunkt for afhandlingen giver rostjenestetaksationerne nok en kronologisk og saglig meget klar kildeafgrænsning, som naturligvis kan have den fordel, at det sikrer kildegrundlaget en rimelig homogeneitet, men som også kan rumme ulemper. For det første bestemmer materialet afhandlingens kronologiske rammer snarere end saglige hensyn, nedadtil af tilstedeværelsen af landsdækkende taksationer 1551/58 og opadtil af taksationerne 1647/52. Beklageligvis synes der ikke at være bevaret anvendelige taksationer yngre end disse, selvom rostjenesteinstitutionen (efter dens tiårige suspension fra 1661)

⁴ Derimod burde forf. nok i højere grad have udnyttet mulighederne for komparation med forholdene i hertugdømmerne og i Sverige, hvor spørgsmålene om indtægtsbestemt rostjenestepligt og central styring indeholdt konfliktstof af helt andre dimensioner end i Danmark; jf. M. Posselt, *Denkschrift für die Besitzer der schleswig-holsteinischen adligen Güter*, Kiel 1877, s. 20 ff.; H. v. Hedemann u. Heespen i *ZGSHG XXXII*, 1902, s. 204 ff., 481–83; *XXXV*, 1903, s. 275 f.; Sv. A. Nilsson, *Krona och frälse i Sverige 1523–1594*, Lund 1947, s. 30–35, 38, 51, 63 f., 76 ff.

for en kort stund genopstod under den skånske krig. Derimod synes forf. at have overset, at landkommissærernes regnskaber for oppebørslen af adelens kontributioner 1638–47 og 1652–53 giver muligheder for komplettering på enkelte punkter, men derimod naturligvis ikke for kontrol, eftersom dette materiales proveniens principielt er den samme som rostjenestetaksationernes.⁵ I sig selv er disse sammenhænge naturligvis et vidnesbyrd om den spirende skatte- eller militærstats påligning af byrderne på jorden; rostjenesten blev, som forf. bemærker, en offentlig prioritet, på ganske samme måde som adelens hartkornskontributioner og senere hartkornsskatterne. Særligt uheldige bliver materialets grænser, fordi det foreløbig afskærer os fra at forfølge ejendomsfordelingen og dens omstrukturering under adelsvældets opbrud og den tidlige enevælde.

Afhandlingens kap. II (s. 39–69) gennemgår materialet taksation for taksation. Dets proveniens og type (taksation og/eller monstring) fastslås omhyggeligt og som det synes med fuldt pålidelige resultater.⁶ Det er af stor værdi, at det (s. 268–99) fremlægges i tabelform (absolute, relative og kumulative beregninger); bilaget kan blot ikke erstatte den ønskelige kildeedition, eftersom dets formål er at præsentere grundlaget for kalkulationerne af maksimale udjævningsprocenter så udforligt som muligt. Det fremhæves med rette, at forsømmelserne gør monstringsrullerne (som iøvrigt kun optræder i 1500-tallet; jf. tabel IV.6, s. 67) uegnede til det aktuelle formål (s. 67 f., 91, 116 ff., 133 og 200 note 1). Afhandlingen fastslår ligeledes gennemgående med overbevisende resultater taksationernes repræsentativitet og dennes grænser i forhold til påligningsgrundlag, påligningskvoter og personkreds (kap. V); og det anføres tillige, at der 1628 gennemføres omfattende sanktionsbestemmelser for forsømmelse af monstring og udbud (s. 90 f.). Derimod tager forf. ikke direkte stilling til spørgsmålet om taksationernes fuldstændighed og gør det heller ikke helt klart, hvorvidt adelige, der registreres uden arvegods, uden videre skal henregnes til de udpræget lavadelige grupperinger. Erfaringerne lader formode, at taksationerne netop i disse henseender har mangler, som jo får størst konsekvenser, når der er tale om store hartkornbesiddere;⁷ hvorledes kunde det f. eks. lykkes en Corfitz Ulfeld, som i 1640'erne må have været god for mindst 4.000 td. htk., systematisk at undgå enhver registrering?

⁵ Materialet findes i RA. Militære regnskaber III–IV. Dette forhold får særlig betydning, fordi et par fynske kontributionslister 1652–53 (LA. Odense. Karen Brahes håndskriftsamling C. IV.45–46) giver mulighed for komplettering af rostjenestetaksationerne 1647/52, da Fyn savnes, og altså for et sidste landsdækkende overblik på dette grundlag; jf. ndfr. s. 552.

⁶ Af enkeltresultaterne kan der være grund til at fremhæve fremdragelsen (fra LA. Odense. Karen Brahes håndskriftsamling) af to hidtil ukendte skånsk-hallandske taksationer, som (s. 62 ff.) hovedsageligt på basis af lensmandsregistreringen tidsfæstes til 1633–36. Inddrages også de private adelige kan denne margin indsnævres til 1633–34. Fundet er særligt heldigt, fordi det giver forsvarlig mulighed for udfyldning af hartkornsregistre 1638/39, da de skånske landskaber jo mangler.

⁷ Det fremgår af fremstillingen ikke direkte, hvorledes disse tilfælde behandles. I taksationen 1587/88 (der her benyttes til eksemplifikation) mangler taksation af 12 personer og det ingenlunde altid de ringeste. Om 21 andre hedder det, at de tjener 'udi gården' eller er fritaget på grund af deres embede. Videre optræder 10 personer takseret for len, men ikke for arvegods, i en række tilfælde fordi de som hofembedsmænd eller holstenske godsejere ikke ejede privatgods, i andre på grund af mangler eller fritagelse. Om 31 – fortrinsvis lavattede – hedder det, at de vil tjene riget 'til skibs', i to tilfælde med tilføjelsen, 'eller med én hest'; disse personer er (uden at det direkte fremgår) medregnet i tabellerne med én hest, selvom denne tjenesteform vel også kunde parallelliseres med vedkommendes personlige tjenesteplicht. Når vi ser bort fra skibstjenesten udgør denne usikkerhedsmargin 43 personer, d.v.s. 9 % i forhold til de 486 personer, der optræder i tabellen s. 294.

Afgørende for sammenhængen er det, at vi med undtagelse af perioderne 1525-45 og 1625-52 ikke kender rostjenestens påligningsgrundlag og -normer. Dem søger afhandlingens kap. IV (s. 93-115) at udlede af materialet selv eller, hvad forf. med rette lægger vægt på, ved hjælp af konfrontationsmetodik og statistisk analyse (jf. s. 70 f. med note 2 og 93 f.). Kap. V viderefører denne undersøgelse ved et indgående studium af repræsentativitetsproblemerne, som bl. a. resulterer i den værdifulde konstatering af, at taksationerne 1625 ikke som hidtil antaget giver et situationsbillede, men afspejler taksationsproceduren over de stormfulde halvandet år 1623-25 (s. 111-13).

Anvendelsen af de faste normer, som anvises 1625 (og gentages i recessen 1643), må anses for sikret i perioden indtil 1652 (s. 113 f., 129 f.). Noget større usikkerhed knytter der sig til forf.s tilbageprojektionsteknik (s. 107-11), som forsøger at dokumentere, at taksationerne senest fra 1609 har benyttet påligningskvoter af samme størrelsesorden som de, der forordnes 1625, og at sandsynliggøre, at det samme i princippet gælder taksationerne 1587/88. I hovedsagen synes tesen forsvarligt underbygget, selvom forf. (s. 109) selv fastslår, at taksationen 1587-88 har haft social slagside til fordel for de største godsejere, og selvom professor Johansen har dokumenteret, at udligningsprocessen åbenbart strækker sig over en længere periode og har været mere kompliceret end forf. antager, blot uden at det statistisk rækker hovedresultaterne.⁸ Undersøgelsen må siges at sikre vidneværdien af taksationerne 1609-52, med forbehold for sociale skævheder også af taksationen 1587-88 for forf.s egentlige formål: adelsstandens relative indkomstforhold; relativ, fordi andet næppe er muligt før 1625, og indkomstforhold, fordi forf. forudsætter proportionalitet i forhold til godsgrundlaget.

Alligevel får det naturligvis afgørende betydning, at en undersøgelse af denne type kan operere med ensartede, veldefinerede og hensigtsmæssige måleenheder. Det er indlysende korrekt, at forf. (s. 26-28) vælger hartkornsbegrebet som beregningsenhed fremfor hovedgården (således Sv. Aa. Hansen).⁹ En ubetinget fordel har den ved at være nogenlunde ensartet for hele riget og stabil over det lange tidsspand 1560-1680; men også den rejser dog problemer, som kunde have krævet lidt mere indgående stillingtagen, navnlig da hartkornet tillige anvendes som indkomstenhed. I overensstemmelse med samtidige kildevidnesbyrd opfattes hartkornsbegrebet nemlig overvejende som en indtægtsenhed, men det knyttes »til det bagvedliggende produktionsapparat« og dermed til formuen i fast ejendom, omend uden absolut proportionalitet, fordi kapitalværdien af en tønde hartkorn også inddrog andre end de direkte indtægtsgivende komponenter.

Til støtte for antagelsen af en principiel proportionalitet mellem gods og indkomst anføres bl. a. (s. 196 note 68), at adelen i 1627 bevilgede en 20 % indkomstskat af sin visse rente, sædegårde og skove efter gældende rostjenestetakst, og ved denne lejlighed ansattes renten netop til 1.50 rd. pr. td. htk. Efter alt at dømme giver beregningen et alment accepteret og gennemsnitligt skøn over indtjeningsmulighederne uanset øjeblikkelige konjunkturer.¹⁰ Endnu en række samtidige vidnesbyrd kan støtte antagelsen af, at

⁸ Jf. ovfr. s. 539. En korrelation af jordebogsekstrakterne 1623-25 med den foreløbige taksation 1624, som justerer situationen i forhold til 1617, men som forf. forbigår, sandsynliggør, at der endnu da er tale om en vis degression, men blot væsentligt mindre end 1587/88. - Konfrontationen af den jyske taksation 1551 og adelens formuesskat 1545 fører derimod næppe til fuldt entydige resultater udover, at der må have været tale om tillempning af en vis progression (s. 101-07, 114). Billedet kompliceres vel endnu også af problemerne i forbindelse med den adelige godsbesiddelse i reformationstiden, specielt lavættede og godsfattige adeliges forsvinden i bondestanden.

⁹ Forf. har dog trods sin kritik selv ikke helt undgået denne tællingsenhed; f. eks. s. 78 med note 33-34, 120 og 124 med note 14.

¹⁰ Det er på baggrund af bevillingen derfor næppe holdbart, når det (s. 112 f.) konklude-

denne sats giver en nogenlunde realistisk, vejledende norm, men heller ikke mere, bl. a. netop fordi den ser bort fra enhver konjunkturindflydelse. Derimod kan man i disse afsnit savne overvejelser over, om hartkornsenheden trods privilegiereligheden indenfor adelsstanden realistisk havde samme indtægtsværdi for den lille godsejer som for det store, rationelt drevne gods, eller om strøgods kunde have samme indtægtsværdi som fæstegods, der lå centralt placeret i et fæstegodskompleks; alt taget i betragtning må det tværtimod antages, at godsindtægtsmulighederne har 'vendt den tunge ende nedad'. Og endelig spiller den enkelte adeliges gældsbyrder utvivlsomt en rolle, når de – ikke mindst i denne ustabile periode – opfattes som en behæftelse eller indgår som investering i spekulationsopkøb af gods.

Andetsteds har forf. beregnet rostjenestebelastningen 1530 til 25–30 % af indtægten; modsætningsvis ansætter sanktionsforordningen i 1628 – måske i overkanten – den årlige omkostning til rostjenesterytteren til 150 rd., svarende til en byrde af 32%.¹¹ Formentlig med rette konkluderer forf. da (s. 15 f.), at rostjeningen alle forhold taget i betragtning ikke var en symbolsk byrde som borgeroppositionen (vistnok 1638–41) vilde hævde, men med adelens egne ord en 'besonderlig bekostning'; men den fik – stadig i overensstemmelse med forf. – tillige social slagside, ikke mindst fordi den personlige tjenestepligts fortsatte beståen måtte virke som en overbelastning af det mindste hartkorn. Det anføres udtrykkeligt, at taksationerne regelmæssigt registrerer et antal adelspersoner, som erklærede sig ude af stand til at svare rostjeningen (s. 56, 59, 118 f.). 1609, da påligningssystemet tilstræbte ligelighed, 43 personer (9 % af alle), 1614 hele 64 (dvs. 13 %), 1617 derimod kun 22 (dvs. 5 %), formentlig på grund af mere konsekvent gennemførelse af lægdsprincippet, som dog kendes allerede 1587/88. Ejendommeligt nok nævnes det ikke, at taksationen 1587/88 kun registrerer 10 'besiddelsesløse' (2 % af samtlige), selvom denne taksation netop overvurderer de mindste godsejere, og selvom ligelighedsprincippet, som det anføres (s. 214 note 35) netop 1609 gav anledning til de første bevarede besværinger over byrderne. Den hastige vækst kunde tyde på, at andre faktorer end påligningskvoten, byrdefordelingen og den personlige tjenestepligt kan have spillet en rolle for den armod, som 1600-tallets taksationer vidner om.

Hertil kommer, at selvom det principielt er rigtigt, at rostjenestebyrden var adelens eneste modydelse for sine personlige og materielle privilegier, måtte standens medlemmer også bære andre byrder. Uden vederlag kunde kancelliet pålægge adelspersoner lokale ombud af meget forskellig art, hverv, som har forudsat stedskenkab, men som utvivlsomt også har vejet særligt tungt på de mindre godsejere; endelig spiller rejse- og opholdsudgifter i forbindelse med stændermøder eller ceremonielle lejligheder sikkert en vis rolle; i hvert fald synes den mindre godsejergruppe tydeligt underrepræsenteret i sådanne tilfælde.¹² Omvendt kan der nok være grund til med dr. Jespersen (s. 163–66, 170) at understrege, at det ikke var enhver adelsmand beskåret at opnå len, selv ikke de mindre godslene. Alt i alt giver godsgrundlaget alene ikke noget udtømmende billede af adelens indtægtsvilkår; selv hartkornsgrundlaget overproportionerer formentlig også de mindste godsejeres indtægtsmuligheder i forhold til de stores, og også sociale eller

res, at afvigelserne mellem hartkornsekstrakterne 1623–25 og kornskatteregistrene 1627 »kan tilskrives det forhold, at hovedgårdene ikke var med i skattegrundlaget«.

¹¹ Knud J. V. Jespersen i *Krigshist. tidsskr.* X:2, Kbh. 1974, s. 9 f., 16 f. – Andre centrale og private kilder, som altså ikke berøres af 1628-forordningens sanktionsbestemmelser, angiver 80–120 rd. årligt, svarende til 17–25 % af årsindtægten. Også her kunde jævnføring med forholdene i Sverige og hertugdømmerne have været formålstjenlig; jf. f. eks. Sv. A. Nilsson, *anf. arb.*, s. 78 f.

¹² Jf. f. eks. T. Dahlerup, *Den nordiske adel i senmiddelalderen: Danmark. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971*, s. 63 ff.

statusmæssige forhold får en indflydelse, som nok kunde have været droftet noget mere udførligt.

Med basis i disse dygtigt gennemførte, tekniske undersøgelser behandler afhandlingens anden del (kap. VI–VII) adelsstandens interne godsfordeling 1550–1650 og adelens situation ved 1625. Som faste udgangspunkter vælger dr. Jespersen (s. 142) naturligvis de landsdækkende taksationer 1551/58–1625 og hartkornsregistrene 1638/39 til kortlægning af adelens relative indkomstforhold. Sammenfatningsvis (f. eks. s. 147) tegner materialet »et temmeligt stabilt billede af godsbesiddelsen« i 1500-tallet, hvorimod det efter århundredeskiftet vidner om en stærk, økonomisk differentieringsproces, koncentreret om to faser, 1609–14 og årene forud for 1625. Resultatet af denne udvikling, som flere gange mere præcist karakteriseres som en polariseringsproces, består først og fremmest i udskillelse af en fåtallig, men overordentlig godsrig elite og i hartkornsskalaens anden ende af et talstærkt 'godsejerproletariat', selvom gennemsnitstallene dækker over regionale forskelle (s. 147 ff.).

Som helhed kan der ikke være rimelig tvivl om hovedresultatets holdbarhed, der som forf. selv anfører »ikke på dette punkt (afviger) fra den hidtidige forskning«, men derimod nok om, at fremstillingen »på flere punkter nuancerer den hævdevundne opfattelse af den økonomiske differentieringsproces som en accelererende udvikling op mod 1625«. Dr. Jespersen har med betydeligt held videreført de beregninger, som hidtil har kunnet anstilles, og den raffinerede teknik ved anvendelse af statistiske fordelingsberegninger (Lorenz-kurver) og kalkulation af den maksimale udjævningsprocent på givne tidspunkter (s. 137–42; jf. s. 102–05) har givet gode og i alt væsentligt korrekte resultater i analysen af den relative godsfordeling og af differentieringsprocessernes kronologi. Forf. konkluderer (s. 141), at disse procentsatser giver et »samlet udtryk for de komplicerede sammenhænge, der tilsammen konstituerer en ujævn fordeling – og netop i kraft af udtrykkets simpelhed er det velegnet som grundlag for sammenligninger over tid«. Javist, men blot med det forbehold, at den maksimale udjævningsprocent pr. definition netop kun kan give et samlet, statistisk mål for styrken af skævheden i en indkomstfordeling (jf. s. 103, 137, 140), men ikke om dens fordeling eller om indkomststrukturen. Det kan kun fordelingskurverne.

Selvom den differentieringsproces, dr. Jespersen analyserer, resulterer i polarisering, implicerer den nemlig også, at »den mest udsatte gruppe (for koncentrationsbevægelsen) nok først og fremmest (var) de mellemstore godsejere«, hvis antal og godsbestand reduceres drastisk mellem 1614 og 1625 (s. 173 med note 28a, 185 f., 263). Desværre kommer denne nuancering næppe helt til sin ret i den efterfølgende undersøgelse i kap. VII og i konklusionerne, men den uddybes ved analyse af forf.s opstilling (s. 143–45) af rostenestens fordeling på taksationsgrupper. Både redegørelsen og søjlediagrammerne dokumenterer nemlig væsensforskellige indkomststrukturer før og efter århundredeskiftet, og en meget forenklet sammenstilling af taksationerne 1587/88 og 1625 kan tjene til uddybning af dette resultat (p.Ct.-fordeling af ejere og heste):

	–1 1/2 heste ejere heste		2–3 1/2 heste ejere heste		4– heste ejere heste		maksimal udjævn.–p.Ct.
1587/88	55 %	28 %	37 %	52 %	8 %	20 %	> 27 %
1625	68 %	20 %	20 %	30 %	12 %	50 %	45 %
1587/88–1625	+13 %	÷8 %	÷17 %	÷22 %	+4 %	+30 %	–
ejere							–
heste							–

Selvom taksationen 1587/88 – på grund af skattemæssig degression – utvivlsomt overvurderer de mindste godsejere noget, er det umiddelbar klart, at tyngdepunktet endnu da ligger omkring mellemgruppen; først 1614 er denne struktur forsvundet og afløst af klar og varig polarisering, det resultat af udviklingen, vi tydeligst kan aflæse i de udførlige taksationer 1625. Ligeså klart synes det tillige at fremgå, at kun en mindre part af mellemgruppen er avanceret til den højst takserede; hovedparten er absorberet i den lavt takserede kategori, hvorimod det ensidigt har været de største godsejere, der har høstet en godsgevinst; de øvrige grupper forarmes relativt og vel også absolut. Under alle omstændigheder må konsekvensen være den, at disse processer – foreløbig uanset deres indhold og fortolkning – må være indledt før 1609, og de burde nok også have været præciseret noget stærkere, specielt da de fører os direkte over i diskussionen af adelsstandens økonomiske og sociale situation i 1625, der er hovedanliggendet for bogens kap. VII.

Dr. Jespersens 'signalement' af adelsstanden 1625 gælder altså et tidspunkt, da »differentieringsprocessen var tilbagelagt« (s. 153), og da vi kender dens resultat: polarisering. I overensstemmelse med den valgte undersøgelsesstrategi (jf. ndfr.) vælges adelens to økonomiske – og dermed ifølge argumentationen: indtægtsmæssige – ydergrupperinger, godsejeréliten og adelsproletariatet, hvis forhold undersøges efter en række kriterier til karakteristik af situationen. Denne strategi giver muligheder på tre fronter: at tilvejebringe et 'indtryk' af de to gruppers aktuelle situation, det giver holdepunkter for at undersøge, hvorledes de var blevet til og endelig grundlag for slutninger om differentieringsprocessernes nærmere karakter. Efter sammenhængen må denne undersøgelses primære sigte altså overvejende opfattes som analytisk-deskriptivt, men alligevel tillige at isolere en række af forudsætningerne for at adelige godsejere placeres i den ene eller den anden ende af hartkornsskalaen: »bidrage til at forklare, hvorfor vi fik denne udvikling« (s. 135) eller endda til »en nøjere bestemmelse af hele denne udviklings forudsætninger, årsager, forløb og virkninger« (s. 38).

Undersøgelsens dobbelte ambitionsniveau kræver således stillingtagen dels til de træk, der udpeges som karakteristiske for adelens situation i 1625, dels til indpasningen i den økonomiske differentierings forløb, således som den er blevet kortlagt i de foregående kapitler, og endelig til de forklaringselementer, som anføres. Et vist usikkerhedsmoment i problemformuleringerne, men navnlig i analyserne i kap. VI–VII ligger dog på forhånd i, at begreberne 'social' og 'økonomisk' udvikling og differentiering med undtagelse af et enkelt tilløb (s. 247 note 11) anvendes uden nærmere og i hvert fald uden principiel præcisering af deres begrebsindhold; det får navnlig betydning, fordi det ikke altid klart fremgår, hvor forf. vil lægge skellet mellem beskrivelse af de processer, han iagttager, og deres social- eller økonomisk-historiske forklaring. Dette betyder blot ikke, at disse kapitler ikke har indvundet en række værdifulde iagttagelser, for det har de.

Undersøgelserne af storgodsejergruppen med henblik på social status, embedsbesiddelse og ægteskabsforbindelser sammenfatter dr. Jespersen (s. 168) derhen, at denne gruppe i stor udstrækning er identisk med højadelen (rigsrådsslægterne), at dens fortrinsstilling til indtægts-, indflydelses- og prestigegivende lensmandsposter gav den større, økonomisk dispositionsfrihed – unægteligt en fordel i 1620'ernes kamp om hartkornet – og endelig, at bevidst ægteskabspolitik efter hartkornskriterier indeholder »væsentlige dele af forklaringen på godskoncentrationen« 1625. Modsætningsvis kendetegnes den lavt takserede gruppe ikke blot af negationen af storgodsejernes fortrin. Den fremtræder som en lidt homogen gruppe, sammensat af flere elementer, en stabil kerne af lavættede godsejere, et stort antal enker, adelige jomfruer og umyndige og – tilsidst – af sociale tabere fra mellemgruppen, som havde lidt skibbrud i kampen om det privilegerede hartkorn (s. 172–74).

Konklusionen (s. 174 ff.) understreger polariseringstendenserne, og at de demografiske iagttagelser er tilstrækkelige til at forklare væsentlige dele af strukturen i 1625, omend ikke fuldtud, fordi et hovedelement i den udvikling, der havde fundet sted, bestod i befæstelsen af rigsrådsadelens positioner, i næste instans lensadelens, medens den lavest takserede gruppe netop modsætningsvis pauperiseres. Hovedvægten lægges med stor ret altså på rigsrådsadelens positioner og på adgangen til forleneringer som væsentlige momenter, der forklarer polariseringsprocessen, og hvori netop aristokratiseringens koncentration af økonomisk, social, administrativ og politisk magt indgår som et bærende element.

Som tidligere anført kan man nære betænkeligheder ved at lægge hartkornsskalaen alene til grund som kriterium for en økonomisk, indtægtsbestemt gruppering af adelen. Forf.s anvendelse af højadelsbegrebet (således som det jo er udformet af dr. Fabritius)¹³ bringer da også den økonomisk bestemte gruppering i forbindelse med statusbestemte og sociale kriterier. Han konstaterer en høj grad af sammenfald med den højest takserede gruppe (s. 168), men blot uden at forfølge disse sociale og statusfarvede elementer videre, selvom de formentlig anvendt selvstændigt ikke blot vilde have givet et væsentligt kontrolinstrument overfor de økonomisk bestemte undersøgelseskategorier, men også fordi det på en række punkter vilde have kunnet bidrage til at nuancere resultaterne.¹⁴ Diskussionen må i denne sammenhæng nøje sig med at beskæftige sig med enkelte hovedpunkter i karakteristiken af adelsproletariatet.

Stikprøvevis vælger vi her forf.s demografiske overvejelser (s. 163, 170-72), bl. a. fordi han jo selv (s. 174) fremhæver, at de kan »forklare væsentlige dele af strukturen 1625«. Materialet tyder på en relativt høj gennemsnitsalder (51 år) for det store hartkorn, begrundet ved arv og godssamling, i modsætning til den lavt takserede gruppe, hvis gennemsnitsalder dr. Jespersen antagelsesvis ansætter til 25-30 år, støttet dels til stikprøveundersøgelser på Fyn, dels til den lave identifikationsprocent 1617 i forhold til taksationen 1609. Umiddelbart er disse antagelser ikke urimelige; forudsætningen er blot (i hvert fald i højadelen) en vis proportionalitet mellem alder og godsbesiddelse. De kræver bare tillige i højere grad end tilfældet er her undersøgelser af social, økonomisk og demografisk mobilitet, af mobilitetens grænser, og af, om eller i hvilken udstrækning andre faktorer har været mobilitetsskabende eller mobilitetsbegrænsende.

Beregninger over godsejerbestandens aldersfordeling kunde nok synes at bestyrke tiltroen til de større hartkornbesidderes gennemsnitligt højere alder, derimod næppe til en entydig eller varigt lav alder for de lavest takserede (det vilde også være socialt urimeligt at antage for de lavættede); 1614 er 38 % af de godsejere, som takseres for indtil 2 heste op til 35 år, andre 38 % over 50 år; 1625 er tallene henholdsvis 54 % og 21 %. Undersøgelserne af godsejernes aldersfordeling bør da formentlig kombineres med beregninger af dødsfrekvenser og generationsskifternes styrke og uensartethed; beregnet i procent på tiårsbasis over perioden 1614-52 giver det følgende resultat for dødsfrekvensen:

	1614-25	1625-1638/39	1638/39-47/52
- 1 hest(e) (- 250 td. htk.)	24-27 %	20-23 %	30-34 %
6 - hest(e) (2.000 td. htk.)	62 %	28 %	42 %
alle godsejere	31-34 %	24-26 %	34-35 %

¹³ Alb. Fabritius, *Indgiftet i den danske Højadel i det 17de Aarhundrede*. Til Knud Fabricius 13. August 1945, s. 98 ff.

¹⁴ Jf. ndfr. s. 549 ff.

Tallene fra perioden 1614–25 underbygger ikke direkte antagelsen af en høj alder for de store godsejere med mindre man antager, at en del aldersstegne arvinger har ligget i ventepositioner. Både 1614 og 1625 synes 44–45 % af storgodsejerne (her 4 – heste) at have været over 50 år, men tallene synes snarere at understrege betydningen af demografisk bestemte generationsskifter og at indeholde et memento mod en altfor håndfast typologisering, selv i den specielle situation 1625.

Og hvad der gælder som helhed, gælder også de enkelte, særligt udsatte grupper, enker, adelsjomfruer og umyndige (s. 171 f.); undersøgelser over perioden 1614–52 synes at understøtte antagelsen af, at adelskerne har udgjort en nogenlunde konstant gruppe af godsejeradelen; billedet præges fremdeles af stigende mandsdominans, men nok så vigtigt for sammenhængen er det, at også de tabende civilstandsgrupper – adelsjomfruer og umyndige – karakteriseres af stadige forandringer, som gør det vanskeligt at udpege og forklare træk, som netop kendetegner situationen 1625; vælger vi derimod statusgrupperingen som udgangspunkt viser der sig tydelige forskelle over perioden 1580–1625.

Ved år 1600 udgjorde de 726 medlemmer af 32 højadelige slægter 39 % af hele adelsbestanden, i 1650 47 %. De højadelige slægter tæller gennemgående tre gange så mange medlemmer som den øvrige adels, men selvom godsejerfrekvensen er nogenlunde ens i begge grupper (24–27 %), får uligheden alligevel den konsekvens, at det højaristokratiske element i godsejerbestanden befæstes ganske stærkt over det halve århundrede 1588–1638. I 1588 repræsenterede højaristokratiet 35 % af alle godsejere, men 41 % af den samlede godsmasse, 1625 44 % af godsejerne og 51 % af hartkornet og 1638 henholdsvis 47 % og 61 %. Taberne er i denne udformning af undersøgelsen de lavættede slægter, selvom forf. netop udpeger dem som en fast kerne i adelsproletariatet; det er næppe heller tilfældigt, at kun to af de 35 middelalderlige + 10 efterreformatoriske adelsslægter, som uddør 1580–1619 tilhører rigsrådsaristokratiet, 1620–59 5–6 af yderligere 28 middelalderslægter og 7 efterreformatoriske. Forleningsmæssige og sociale forhold spiller altså stadig en rolle, men udviklingen bliver næppe forklarlig uden, at vi tillige inddrager den materielle baggrund 1580–1625.¹⁵

Alt i alt må konklusionen være den, at forf.s demografiske overvejelser er værdifulde og inspirerende, men endnu kræver uddybning og nuancering i flere retninger, inden de kan tillægges forklarende gyldighed, alment eller for den specielle situation i 1625. På tilsvarende vis bør der nok foretages dyberegående studier i mobiliteten mellem de enkelte adelige grupper, som lejlighedsvis nævnes blot uden nærmere definition eller afgrænsning. Som eksempler på opadstigende mobilitet nævnes (s. 160) Frederik Reedtz, hvor en kombination af ægteskab, forleninger og kongelig protektion formentlig har spillet en rolle, men formentlig også bevidste pengeforretninger, der førte ham ind i den snævrere kreds af sjællandske storgodsejere og pengematadorer, sluttelig også til rigsrådssæde. Ligeledes nævnes Ove Giedde (s. 174, 251 note 27), her blot uden nærmere forklaring; også her spiller forbindelser til det skånske rigsrådsaristokrati, faderens – lavadelsmanden Brostrup Gieddes – lensmandskarriere og i sidste instans også Ove Gieddes norske erhvervsinteresser åbenbart en væsentlig rolle.

Kort sagt kan man være fuldtud enig med forf. om, at ægteskab og forleninger indeholder væsentlige mobilitetsfaktorer, og også om, at grænserne normalt ikke rækker ud over højaristokratiet og dermed indsnævrer mulighederne for godssamling, selvom dette fænomen spiller en fremtrædende rolle for periodens ustabilitet. Forf.s undersøgelsesstrategi medfører blot, dels at andre mobilitetsfaktorer (f. eks. uddannelse (Jørgen Seefeld, Iver Vind, Otte og Erik Krag) eller militær karriere (Henrik Holck, Anders Bille))

¹⁵ Beregningerne bygger – udover egne undersøgelser – bl. a. på Alb. Fabritius, *Danmarks Riges Adel 1536–1935*. Kbh. 1946 og Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, Kbh. 1964.

ikke inddrages, dels at mobiliteten ikke underkastes systematisk analyse som økonomisk og socialt fænomen. Dette sidste element får sin særlige betydning derved, at mellemgruppen i adelsstanden ikke inddrages, selvom den som nævnt i kortlægningen af adelens interne godsfordeling netop udpeges som den store taber i spillet om det privilegerede hartkorn, og derved, at gældsstiftelsen som mobilitetsfaktor heller ikke diskuteres.

Om forløbet og udfaldet af differentieringsprocesserne kan der således ikke være rimelig tvivl overfor dr. Jespersens resultater, specielt ikke hvad angår aristokratiseringsfænomenerne og forleningernes betydning for indkomst og social placering. Begrænsningerne ligger i, at tolkningen af situationen 1625 vel bringer mange gode iagttagelser, men ikke allevegne giver bindende forklaringer; forf. kommer da trods balancen mellem beskrivelse og forklaring også i nogen grad til at skyldte læseren en bindende fortolkning af, at disse processer indtræder på netop det givne tidspunkt. Man kan uden videre medgive ham, at udviklingen utvivlsomt begunstiges af det politiske klima i den unge Christian IV.s Danmark, men den kræver tillige i højere grad diskussion af, om der kan udpeges tidsbestemte faktorer, der sætter den igang, eller som ligefrem betinger den.

Dr. Jespersen fremhæver flere gange, at den økonomiske ustabilitet efter århundredskiftet koncentrerer sig om to hovedfaser, 1609–14 og årene forud for 1625. Det antydes, at den første fase kan have forbindelse med krigsårene 1611–13, og den sidste fase får etiketten 1600-tallets 'brølende tyvere', i begge tilfælde blot uden nærmere karakteristik og forklaring på økonomisk plan. Det er fuldt korrekt, at konjunkturforholdene siden 1580'erne og deres effekter, som forskningen har hæftet sig ved, endnu trænger hårdt til uddybning og nuancering. Blot bør det her påny gentages, at differentieringsprocesserne efter alt at dømme strækker sig noget længere tilbage i tiden end til ca. 1609, at den som påpeget netop ikke bør udelukke konjunkturforløbet som medvirkende forklaring til den begyndende gældsstiftelse og ustabilitet fra 1580'erne, og at den fuldstændige karakteristik havde krævet, at de adelige mellemgrupper – taberne – i højere grad end tilfældet er burde inddrages i signalementet af adelsstanden, selvom det vilde være tidskrævende.

Uden her at kunne gå i enkeltheder bør det dog nævnes, at de polariseringstendenser, der kan iagttages indenfor adelsstanden, tilsyneladende også har gyldighed for en række af de større danske købstæder. Både i Odense, i Ribe og i Randers og ikke mindst i København røber skatteregistre på basis af indbyggernes 'formuenhed' samme høje grad af koncentration til fordel for et snævert fåtal af store skatteydere – fortrinsvis købmandsaristokratiet – overfor byalmuen i 1600-tallet. For Københavns vedkommende andrager den maksimale udjævningsprocent i 1626 mellem 40 og 45 % eller snarest mere på grund af degressiv skatteligning. For Odense og København har vi i dette materiale ikke mulighed for at forfølge udviklingen tilbage i tiden, men for Randers' og Ribes vedkommende tyder moderne undersøgelser netop på, at udviklingen fra ca. 1560 bærer i retning af forcering af polariseringsprocessen, på tilbagegang for middelgrupperne og på udpræget lagdeling af social og økonomisk type i 1600-tallet.

Konsekvenserne er dobbelte. For det første vilde jeg med alle nødvendige reservationer på nuværende tidspunkt være tilbøjelig til at holde muligheden åben for, at der er tale om generelle træk med gyldighed for adelen, men også for i hvert fald de større købstæder, og at der følgelig må tillægges de materielle konjunkturer en afgørende vægt i forklaringskomplekset. For det andet vilde inddragelsen af de adelige mellemgrupper i undersøgelsesfeltet og sammenligninger udover adelens rækker formentlig i nogen grad have afbødet det savn af kontrolgrupper til underbygning af signalementet af adelsstanden, som forf. selv påpeger i en tillægsnote (s. 244).

Nuancerne beror først og fremmest på begrænsningerne i dr. Jespersens undersøgelses-

strategi, som uddybes i ekskursform (s. 243–46), hvor figuren s. 243 lægger vægt på at illustrere forbindelseslinierne og forklaringssammenhænge tilbage til 1609, men ejendommeligt nok ikke de konjunkturbestemte faktorer (hartkornsenheden indgår jo fra første færd som en konstant faktor og også nok for konstant). Det er sandsynligt, at forf. burde have foretrukket sin undersøgelsesstrategi nr. 2, som går ud på at følge de enkelte taksationsgrupper over længere tidsrum, evt. kombineret med grupper udvalgt efter andre (f. eks. statusbestemte) kriterier eller med henblik på komparation (købstæderne), også selvom denne fremgangsmåde vilde have været mere møjsommelig og tidskrævende. Som forf. selv påpeger, vilde det også have den fordel, at det i sig selv vilde overflødiggøre kontrolgrupperinger, i hvert fald principielt.

I sin afsluttende og meget skarptskårne konklusion understreger dr. Jespersen med rette adelsbegrebets heterogeneitet i 1600-tallet, og at økonomiske og sociale kræfter »bragte det funktionelle standsbegreb i opløsning«, blot støttet af teknologiske og ideologiske elementer (s. 187). Omformningen medfører, at standsbegrebet »tømmes for reelt indhold og i stedet formede en samfundsstruktur, der var karakteriseret af økonomisk-social skillelinier«. De gamle, horizontale og funktionelle standsbarrierer afløses af social lagdeling. I forbindelse med situationsanalysen 1625 vender han tilbage til sin indledningsvise og fortrinlige redegørelse for den engelske gentry-debat (s. 21–26) – og dermed til sin egentlige interesse for spændingsfeltet mellem kongemagt og adel – og antager med H. R. Trevor-Roper (men med Perez Zagorins korrektioner), at de store distancer i adelens situation 1625 afspejler en modsætning mellem 'court and country' (s. 174 f.).

Det er uomtvisteligt rigtigt, at denne 'akademiske gladiator-kamp' i England på heldig måde har bidraget til at afklare debattens teoretiske – og bl. a. socialhistoriske – begrebsapparat; og det er ligeledes korrekt, at den engelske model i en vis udstrækning lader sig overføre til kontinentet, er anvendelig bl. a. på danske forhold, men blot næppe fuldtud i den sammenhæng, hvori dr. Jespersen anvender den til karakteristik af spændinger i den danske adel eller til forklaring af, at adelsvældet kuldsejlede i 1660, bl. a. på grund af interne, adelige modsætninger (s. 176). Trevor-Ropers og Zagorins teorier rummer først og fremmest en konfrontationsmodel, som næppe direkte lader sig overføre til adelens to ydergrupperinger i 1625, med mindre distancerne antages at indeholde elementer af uartikulerede klassemodsætninger. De konfrontationer, vi kender 1588 og senere under noget ændrede vilkår 1638–47 udgår snarest fra spændinger mellem den veletablerede godsejeradel (derunder mellemgruppen) uden administrativ og politisk indflydelse og uden embedsindtægter overfor rigsrådsaristokratiet; det tavse flertal af smågodsejere deltager kun i begrænset omfang i stændermøderne 1638–47 og i rigsrådsvalgene. Konfrontationerne med rådet indeholder snarest en protest mod forbindelsen af skattestatens vækst og rådsoligarkiets aristokratisering.

Til hovedresultaterne af kap. VI hører også, at 1620'ernes kaos efter krigen påny afsløses af stabilitet, forstået på den måde, at den høje grad af social og økonomisk distance og koncentration – stadig trods regionale forskelle – stabiliseres (s. 146, 149), men også, at der 1638–52 »generelt synes at være sket en udjævning af skævhederne i forhold til niveauet 1625–38«, stærkest på Sjælland, mindre udpræget i Jylland og mindst entydigt i Skåne (s. 149, 152, 182). Det er sandsynligt, at den høje grad af social ulighed stabiliseres i 1630'erne, bl. a. antagelig fordi det faktisk lykkedes at etablere et indenlandsk og stabilt kapitalmarked, som beherskes af højaristokratiet (indirekte også i voksende omfang af borgerskabet), og fordi trediveårskrigen konjunkturer bragte en række gode år, som atter begunstigede de største godser.

Derimod føler jeg mig mindre sikker overfor den begyndende udjævningsproces i 1640'erne. Inddrager vi nemlig materialet fra de militære regnskaber, som gør det mu-

ligt at opnå et sidste landsdækkende overblik 1647/52, andrager den maksimale udjævningsprocent ved midten af 1600-tallet stadig ca. 45 %. Aristokratiseringstendenserne – og de meget begrænsede muligheder for social mobilitet – præger stadig billedet frem mod statsomvæltningen 1660, og selv enevælden ændrer næppe præg af økonomisk og social magtkoncentration, selvom rekrutteringen af de dominerende éliter delvis ændres.

Afhandlingen afrundes af en meget fyldig og meget klar rekapitulering af undersøgelsen og sammenfatning af dens resultater (s. 177–87). Det fremhæves med rette, at »undersøgelserne har uddybet vor viden på to punkter«; det hører til afhandlingens største fortjenester, at den har givet os langt større og sikrere indsigt i rostjenestens organisationsformer og påligningsgrundlag, og at den har givet os den sikkerhed i vurderingen af taksationernes vidneværdi til belysning af ejendomsfordelingen, vi hidtil har savnet. Til afhandlingens fortjenester hører videre, at den med statistisk rimelig sikkerhed underbygger kortlægningen af forskydningerne i den adelige ejendomsfordeling i 1600-tallets første halvdel og formentlig også fra 1580'erne. Analyserne af den økonomiske differentieringsproces rummer undertiden mere kontroversielle elementer, som bl. a. beror på en vis mangel på afklaring af begrebsapparatet og af undersøgelsesstrategien, men også på, at de økonomiske, sociale og andre komponenter i udviklingsforløbet ikke helt kommer til deres ret. Men også disse afsnit af bogen bringer værdifulde iagttagelser og resultater, om ikke altid overraskende, så dog – som forf. selv siger – bidrag til nuancering af den hidtidige forskning. Endelig hører det til bogens fortjenester, at den er gennemført med bevidst anvendelse af moderne historisk metode og statistisk teknik. Og meget mere kan man næppe med rimelighed forlange af en solid disputatsafhandling.

E. Ladewig Petersen

E. Ladewig Petersen: Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældstiftelse 1596–1625. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie. Publikation nr. 8. Kbh. 1974. 152 sider.

En allmänt vedertagen uppfattning är att den danska statens ekonomi blev mycket god under senare delen av 1500-talet. Det berodde bl. a. på flera finansiella reformer och den långa fredsperioden. Man har i tidigare forskning noterat att förhållandena t.o.m. gav utrymme för kungen att låna ut pengar. När E. Ladewig Petersen undersöker Christian IV:s penningutlåning till dansk adel 1596–1625 är det ändå i princip ett nytt forskningsområde han beträder. Ämnet är intressant inte endast p.g.a. nyhetens behag utan bl. a. också därför att Ladewig Petersen med detta fäst uppmärksamheten på den ganska unika situationen att en furste i 1500- och 1600-talets Europa hade ett stort kassaöverskott till sitt förfogande, som han placerade på ett vinstgivande sätt.

Det förhållandet att Christian IV:s penningutlåning till dansk adel inte behandlats tidigare i forskningen kan ha många orsaker. En av de viktigaste torde dock vara det faktum att forskaren här har att penetrera ett sällsynt komplicerat källmaterial. Det fanns nämligen inte någon fast etablerad förvaltning eller kontinuerlig räkenskapsföring vid kungens kassa under Christian IV. Det innebär att Ladewig Petersen tvingats följa de kungliga lånetransaktionerna i skilda serier av källmaterial. De viktigaste är räntekammararens räkenskaper, omslagsförvaltningens i Kiel bokföring, två skuldregister upprättade av kungen 1605 resp. 1625–30 samt anteckningar i Christian IV:s egen kalender. Då det i flera fall förekommer dubbelbokföringar i de olika räkenskaperna har författaren sökt öronmärka varje enskilt lån för att följa det genom källsviterna. Det är med andra ord ett mödosamt och tålamodsprövande arbete, som ligger bakom de redovisade